

**Hakima SALOMOVA,**  
*Buxoro davlat universiteti professori, falsafa fanlari doktori*  
 E-mail: salomova.h@mail.ru  
 Tel.: +998 94 684 40 96

*SamDU professori, f.f.d., J.Yaxshilov taqrizi asosida*

## KOINOT HADDI YOXUD TABIAT BORLIG'INI ASRASH OMILLARI

Annotatsiya

Tabiat borlig'i odatda tabiatdagi narsalar (jismlar), jarayonlar, holatlar borlig'i sifatida, insonning ishtirokisiz mavjud bo'lgan va inson madaniyatini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada koinot va tabiatdagi bugungi kundagi jarayonlar, xususan uni asrash omillari yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** Ontologiya, borliq, tabiat borlig'i, jism, jarayon, holat, narsa-buyumlar, madaniyat, olam, makon va vaqt.

## ФАКТОРЫ СОХРАНЕНИЯ СУЩЕСТВОВАНИЯ ВСЕЛЕННОЙ ИЛИ ПРИРОДЫ

Аннотация

Бытие природы обычно включает в себя как бытие вещей (тел), процессов, состояний в природе, так и человеческую культуру, существующую без участия человека. В этой статье рассматриваются современные процессы во Вселенной и природе, в частности факторы ее сохранения.

**Ключевые слова:** Онтология, бытие, бытие природы, тело, процесс, состояние, вещь-вещи, культура, вселенная, пространство и время.

## FACTORS OF PRESERVING THE UNIVERSE TERM OR THE EXISTENCE OF NATURE

Annotation

The being of nature usually includes objects (bodies), processes, States as being in nature, existing without human participation, and human culture. This article covers today's processes in the universe and nature, in particular the factors that preserve it.

**Key words:** Ontology, being, being of Nature, body, process, state, thing-objects, culture, universe, space and time.

**Kirish.** Tabiat – insoniyat yashaydigan birdan-bir makon. Tabiat insonsiz, jamiyatsiz mavjud bo'la oladi, ammo inson, jamiyat-chi? Aslo, insoniyat tabiat ne'matlarisiz aslo yashay olmaydi. Biosferaning imkoniyat chegaralarini insoniyat bilarmikin? Tabiat ne'matlaridan qancha olib, foydalanilsa, unga zarar yetkazilmaydi, qancha olsak to'g'ri bo'ladi?

Tabiat borlig'i xilma-xil, jonli hamda jonsiz, suv, havo, tuproq, Quyosh, mineralar... ammo ular orasida inson ko'zlari anglamaydigan o'zaro bog'liqlik, ajoyib bir uyg'unlik, mutanosibliklar mavjud. Masalan, olmaxonlar miqdorini archa g'uddalarining miqdori belgilaydi; asalarilar oilasining salomatlik, biologik faolligini atmosferaning toza havosi, gulshirasida 4,25%dan ko'p bo'lgan glyukozali gullar, botqoqliklar miqdori belgilaydi. Tabiatni yaratgan mohir chevar Haq, uning hamma tarkibini o'z tabiiy-ekologik me'yorida yaratgan.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Biosferadagi tog'lar balandligining chegaraviy me'yori 10 kilometr, Yer sayyoramiz aslo 10 kilometrdan yuqori tog'ni "ko'tara" olmaydi. O'zbekistondagi ekologik muvozanatni saqlab qolish uchun vatanimiz hududining beshdan bir qismi tog'li hudud bo'lishi lozim. Asalari nektarida 4,25%dan glyukozasi ko'p bo'lgan gullargagina qo'nadi. Undan kamiga aslo qo'nmaydi.

Yer sayyorasidan 15-40 kilometr orasidagi ozonning tabiiy-ekologik me'yori 300 D.B. (Dobson birligiga teng, boshqacha iboralar bilan aytganda ozon qobig'ining tabiiy qalinligi atigi 3 millimetrga teng). Aynan ushbu "nozik qobiq" biosferani Quyoshdan keladigan ultragunafsha nurlardan himoya qiladi. Ozon qobig'i o'z me'yoridan kamaysa, Yerdagi yashovchi insonlar orasida teri saratoni ko'payadi. Suv ekotizimlarida yirtqich va tinchliksevar (sudak:zag'ora; har doim 1:30) baliqlar miqdoriy mutanosibliyi aynan shu proporsiyada doimo saqlanadi. Boshqacha iboralar bilan aytganda, yirtqich baliq 1 dona sudakka 30 dona zog'ora (tinchliksevar) baliq suv ekosistemasidagi mutanosiblikni tashkil etadi. Biologik iborada aytganda 10 dona sudakka 300 dona zog'ora to'g'ri kelsa ekologik mutanosiblikka aslo putur yetmaydi. Yuqoridagi fikrlar xulosasi shunga olib keladiki, yashil iqtisodiyotning moddiy poydevorini tabiat borlig'idagi qonunlar tashkil etadi. Tabiat borlig'idagi qonunlarga sayyora ahli rioya etsa, aslo ekologik tangliklar ro'y bermaydi.

2021 yilda O'zbekiston Osiyo mintaqasida birinchi bo'lib Global Yashil Iqtisodiy O'sish institutiga qo'shildi. Global Yashil O'sish instituti bosh direktori Frank Reysberman tayinlangan. Jahon miqyosida tabiatga antropogen ta'sirni me'yorlashtirish, tabiiy-ekologik qonunlarga rioya qilish, ekologik asoslangan yangi texnologiyalarni amaliyotga qo'llash, biosferaning imkoniyat doirasidan chetga chiqmaslik, turlar xilma-xilligini saqlash, har bir ekologik komponentning ekologik qiymatiga putur yetkazmaslik asosida iqtisodiyotni boshqarish XXI asr talabi bo'lib qoldi. Bu esa yashil iqtisodiyot orqaligina amalga oshadi. Shu sababli ham O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ekologik asoslangan iqtisodiyot muammolarini davlat siyosati darajasiga ko'tardilar.

Radiatsiya – tabiiy hodisa. Ammo bu tabiiy radioaktivlik hech bir insonni halokatga mahkum etmagan. Radiatsiyaning tabiiy manbalari - bular yer qobig'ida (uran, radiy, toriy), havoda (radon) va boshqa atrof-muhit ob'yektlarida tarqalgan radioaktiv elementlar, kosmik nurlanishlar hisoblanadi. Tabiiy radiatsiya odam uchun tabiiy va biologik zaruriy ham. Lekin nurlanishning tabiiy me'yoridan oshishi albatta xavfli. Biz Parasels fikriga qo'shilamiz. Paraselsning "Hamma narsa zahar va hamma narsa dori hamdir, hammasini doza (me'yor-aniq miqdor –S.X.) hal qiladi", -degan gapini barcha ekologik - biotik, abiotik, antropogen omillarga xuddi shu singari radiatsiyaga ham taalluqlidir.

Radiatsiya ta'sirida tirik organizm hujayralaridagi muhim biologik atom va molekularning, jumladan, DNKning ionlashuvi sodir bo'ladi. Bundan yuzaga keladigan zararlanishlarning ma'lum miqdorgacha bo'lgan darajasini hujayralarning o'zi bartaraf etadi oladi. Me'yordan oshib ketsa, zararlanishni bartaraf qilishning imkoni bo'lmay qoladi va hujayra nobud bo'ladi yoxud mutatsiyaga uchraydi. Yengil va o'rta darajadagi nurlanish kasalligida odamni davolab olsa bo'ladi. Og'ir ko'rinishdagi nurlanish kasalligi o'lim bilan tugaydi.

Doza (me'yor-S.X.) diapazonlari chegaralarini eslab qolish juda oson. Bu:

Zivert	Nurlanish kasalligi darajalari
< 0, 1 zivert	Nojo'ya ta'sirlar aniqlanmaydi
> 1 zivert	Nurlanish kasalligining yengil shakli
> 10 zivert	Nurlanish kasalligining o'ta og'ir shakli

AES ning me'yoriy ish rejimidagi holati uchun xodimlar olishi mumkin bo'lgan nurlanish dozasi yiliga 0,2 zivert deb belgilandi.

Shunga qaramay, atom elektr stansiyasida ishlaydigan ishchilarning amaldagi ko'rsatgichlari oxirgi o'n yil ichida barqaror ravishda yilga 0,002 zivertdan past ko'rsatgichda bo'lib kelmoqda (ya'ni, avariya normatividan yuz marta past-S.H.).

Yuqorida keltirilgan misollar biosferaning tabiiy-ekologik me'yorlariga oid misollar edi. Insoniyat tabiat va uning zahiralari, ne'matlari bilan "muomala" qilayotgan payt albatta yukoridagi me'yorlarga amal qilishi shart.

**Tahlilva natijalar.** Endi kaftlarimizni yozib, bir qo'limizda inson, ikkinchi kaftimizda Sayyoramizni qo'yib diqqat bilan qaraylik.

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirining 2017 yil 25 dekabrda №777-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan 207 –raqamli tibbiy hujjat shakli[1] – Qonning umumiy tahlilida qonning hayot ko'rsatgichlari – me'yorlari ko'rsatilgandek, biosfera uchun ham xuddi shu kabi hayotiy ko'rsatgichlar mavjud. Insoniyat aynan mana shu me'yor chegarasidan o'tmasligi shart. Pol Bergg fikriga ko'ra, inson salomatligi besh ko'rsatgichga bog'liq:

Qonning arterial bosimi;

Qondagi qand (glyukoza) miqdori;

Insonning tana og'irligi;

Xolesterin ko'rsatgichi - me'yordagi xolesterin darajasi 5,1 ni tashkil qiladi. 6,2 dan baland ko'rsatkich (mazkur ko'rsatkich me'yorning yuqorigi chegarasi hisoblanadi-S.X.) xolesterin ko'tarilganidan darak beradi.

Tananing yog' miqdori hamda qondagi prebet, beta-lipoproteid ko'rsatgichlari va trigliserinlarning miqdoriy ko'rsatkichlari[2] - bulari bari salomatlikni ko'rsatuvchi ichki tabiiy me'yorlardir. Aynan mana shu ko'rsatkichlar o'z me'yorida bo'lganda inson salomat bo'la oladi. Xuddi shunday ko'rsatkichlar – biosfera uchun ham mavjud. Bu- biosferaning hayot ko'rsatkichlari yoxud biosferaning salomatlik ko'rsatkichlari deyiladi. Mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra, sayyoramizda har yili 15 milliard tupga yaqin daraxt kesiladi, ekiladiganlarining soni esa besh milliarddan oshmaydi. Shu bois, xalqimizda shunday aqida bor: "Birni kessang, o'nni ek!" "Ushbu qoidaga amal qilindimi? Atmosferada kislorodning tabiiy ko'laminig o'z me'yoridan kamayishi biosferaning hayot (salomatlik) ko'rsatkichiga albatta manfiy ta'sir qiladi.

Aynan xuddi shu fikrni bir necha asr oldin Yusuf Hamadoniy tomonidan yozilgan "Inson va koinot haqida risola" Risola ("Fi annal – kavna musaxxarun lil-inson") jajji risolasida uchratamiz: "...Sen tabiat borlig'ida yashaysan, koinotdan foydalanasan, koinotdaga har bir zarra, har bir jonivor-u, nabotot, har bir suv, har bir olov, har bir tuproq "sen istagan hojating miqdorida va maqsading haddiga muvofiq bo'lsa foydalidir." [3] Demak, barcha ekologik komponentlarni me'yoridagina ishlata olishimiz shart, bu birinchi qonun; ikkinchidan: "...Bulardan hojating doirasida ishlatsang, senga foydalidir. Lekin hojatdan ortib ketsa, seni o'ldiradi, mahv etadi, halok qiladi" [3]. Koinotning tabiat borlig'i deb ataladigan qismi o'ziga qo'pol, me'yorsiz, "hojatidan ortig'i" bilan muomala qiladiganlardan albatta o'ch oladi. Mazkur jajji risolada umumbashariy muammo ko'tarilib, uni hal qilish omillari ham, hartomonlama ko'rsatilgan, degan xulosaga kelishimiz uchun to'la asos bor. Buyuk mutafakkir nazaridan ehtiyojlarining xilma-xilligiga jiddiy e'tibor berilganligini ham, ayniqsa, oqilona ehtiyoj (hojating doirasida – C.H., Q.N.) ga alohida urg'u berilgani tahsinga loyiqdir. Ekologik inqirozlar, ekologik xatolik va tangliklardan qutulishning asosiy yo'li: "...Sen amal qilishing kerak bo'lgan yo'l – ularning miqdor va darajasining salohiyati haqida mulohaza yuritish kerak, undan zaruriy va foydali bo'ladigan miqdorini belgilab, qabul qilib, zarar ko'rsatuvchi va halok etuvchi va halok etuvchi ortiqchasini tashlash kerak" [3]. O'z borlig'ingni asrash uchun eng oldin tabiat borlig'ini asrashing lozim. Sen – inson, butun insoniyat borliq uchun mas'ulсан. Borliq Sening qo'lingda, sening xizmatida. Tinch okeanidan 6000 tonna chiqindi yig'ishtirib olindi. Tinch okeanini butunlay tozalashga 5 yil vaqt sarflanar ekan. Chiqindilarning ko'pchiligini baliq ovchilarining to'rlari, plastmassa idishlar, bakalashkalar tashkil qilarkan ekan. Insonning tabiiy ekotizim, ekologik komponent (suv, havo, flora, fauna, dengiz va h.y.ga ta'siri antropogen omil deyiladi. Tinch okeani hech qachon o'z-o'zidan iflos bo'lib qolmaydi. Uning ifloslanishining asosiy sababchisi – antropogen ta'sirdir.

Inson tabiat borlig'i komponentlari-ne'matlarining tabiiy-ekologik me'yorini o'rganishi hamda ularga amal qilsagina ekologik inqirozlar ro'y bermaydi. Shu sababli bo'lsa kerak "ilm" kalimasi Qur'oni karimda 758 martadan ortiq kelgan. Inson ilm o'rgansagina bu me'yorlar, ularning uzviy tizimi aniqlanadi.

Pekinda havoning ifloslanish darajasi me'yoridan sakkiz barobarga oshib ketdi. Rasmiy standartlarga ko'ra atmosferaga chiqarilayotgan zararli gazlar miqdori - "jiddiy ifloslanish" darajasiga yetgan. Hammaga ma'lum havoning keskin ifloslanishi eng birinchi asalari oilalarining yo'qolib ketishiga olib keladi.

Umumbashariy harorat iqlim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Olimlar 2100 yilga boib yoz fasli yarim yil davom etishi mumkinligini bashorat qilishmoqda. Xalqaro meterologiya tashkiloti (XMT) 2020 yil eng issiq yillardan biri bo'lganini ma'lum qildi. O'rtacha global harorat 14,9 gradusni tashkil etdi, bu XIX asr oxiridagidan 1,20 gradusga ko'proq.

2015 yildan buyon har bir yil tarixdagi eng issiqlari bo'lib kelmoqda. 2011-2020 yillar eng issiq yillar deb tan olindi. Qiyosiy tahlil etilganda 2021 yil dunyo bo'yicha eng issiq yil deb e'tirof etildi. 2022 yil ham issiq yil bo'ldi.

Avvalroq iqlim o'zgarishi oqibatida qishloq xo'jaligining umumiy milliy mahsuldorligi 1960 yillardan buyon 21%ga pasaygani ma'lum bo'ldi. Bunday pasayish so'nggi yetti yil ichidagi mahsuldorlikning o'sishini yo'qotish bilan tengdir, deya ta'kidlaydi olimlar (Dunyo. 21.04.2021). Xalqaro fanlar kengashiga tayanib Tenqrinews xabar berishicha yaqinda o'tkazilgan tadqiqot dunyoning eng boy odamlari va iqlim inqirozi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berdi. Kembrij komissiyasini hisobotida ta'kidlanishicha, insoniyat iqlim o'zgarishiga qarshi kurasha olishi uchun dunyo boylari o'zlarining hayot tarzini tubdan o'zgartirishi kerak. Nega? BMT ma'lumotlariga ko'ra, dunyoning eng boy odamlarining 1% kambag'allarning 50%idan ikki barovar ko'p chiqindi tashlaydi. Shuningdek, eng badavlat kishilarning besh foizi 1990 – 2015 yillar oralig'idagi chiqindi gazlarning 37%iga sababchi bo'lgan. Eng boy odamlar "Ular eng ko'p parvoz qiladigan, eng katta mashinalarni boshqaradigan va issiqlik talab qiladigan eng katta uylarda yashaydigan odamlardir. Biz ortiqcha iste'molni kamaytirishimiz va bu ishni tabiatga zarar keltiruvchi elita toifadan boshlashimiz kerak", - dedi tadqiqotning yetakchi mutaxassisi, Sasseks universiteti professori Piter

Nyuell. O'z shaxsiy samolyotlari, o'z shaxsiy vaxta, avtomashinalari bir nechtdan bo'lishi tabiat borlig'iga birday manfiy ta'sir etadi.

**Muhokama.** "Yashil iqtisodiyot"ning tasnifi BMTning Atrof-muhitni muhofaza qilish dasturi (UNEP) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, "yashil iqtisodiyot" – bu "odamlar farovonligi va ijtimoiy tengligining yaxshilanishi, ekologik sinovlar va taqchillikni sezilarli darajada kamaytirish"ga olib keluvchi iqtisodiyotdir"[4]. Haqiqatdan ham, yashil iqtisodiyot shakllanish bosqichida bo'lib, uning asosiy maqsadi barqaror taraqqiyot, uning o'sishini ta'minlash, atrof-muhit muhofazasi, turlar bioxilma-xilligini, ekotizimlar mahsuldorligini saqlash, tabiatga antropogen ta'sirni me'yorsizlashtirish, ekologik asoslangan texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy etishni qo'llashni tarkibiga oladi.

Bizning fikrimizcha, "yashil iqtisodiyot" – tabiat qonunlari asosida iqtisodiyotni boshqarish, ekokomponentlarning imkoniyat chegaralarini inobatga olgan holda, ularning ekologik qiymatlariga putur yetkazmay, tiklanadigan va tiklanmaydigan tabiat zahiralari ko'lamiga rioya qilgan holda iqtisodiy faoliyatni yuritishni tashkil ettirishdir. Tabiat 10 santimetrli gumus qobiq (qatlam) yaratish uchun 2000 yildan - 7000 yil "mehnat" (vaqt sarflaydi) qiladi. Insoniyatning ko'r-ko'rona faoliyati tufayli qanchadan qancha yerlar sho'rlanmoqda. "Ming yil o'qisamu, mendan «nimani bilding», deb so'rasalar, «haddimni bildim» deyman", deb Mavlono Rumiy ta'kidlaganida, u albatta, borliqda hukmron bo'lgan me'yori qonuni nazarga olgan edi. Zero, me'yori –borliqning oltin qonuni. Shuning uchun ham Shams Tabriziyning eng sevimli duolari: "Rabbim! Barchamizga haddimizni bilib mulkingda odob bilan yashamog'imizni nasib ayla!" takror va takror aytilgan. Tabiat borlig'idagi barcha jonli-flora (o'simliklar olami), fauna (hayvonot olami), jonsiz tabiat komponentlari me'yorga amal qilib yashaydi. Bu borada Jaloliddin Rumiy shunday yozadilar: "Janobi Haq har narsani mezoni ila berar, hisobsiz, mezonsiz bermas".

**Xulosa.** Inson tabiat in'omlarisiz aslo yashay olmaydi. Tabiat ne'matlari esa cheksiz, chegarasiz emas. Insoniyat o'z ehtiyoj chegaralarini bilishi, tabiat ne'matlarinig imkoniyat chegaralini aniqlash hamda ularga amal qilish davri keldi. Ekologik muammolar davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. "Yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini joriy etish, "Suvni iqtisod qilish", "tabiat zahiralari samarali foydalanish", "yashil maydon", "Yangi O'zbekiston-ma'rifatli jamiyat", "ekologik talab", "ekologik toza mahsulot", "yashil maydon", "yashil fond" kabilarning o'zi ekologiya va iqtisod fanlarining dialektik aloqadorligini bildirib, ishlab chiqarish ekologik asoslangan bo'lsagina, biosferaning funksiyalariga aslo putur yetkazmasligi aniq bo'ldi. Yangi O'zbekiston poydevorini yaratayotgan XXI asr talabasi ekologiya va iqtisod fanlarining ildizidan tortib hozirgi zamonaviy iqtisod asoslarini ham, amaliy ekologiya fani yutuqlari bilan yaqindan tanish bo'lishi shart. Tabiat qonunlarini amalda qo'llashgina yashil iqtisodiyot poydevori bo'la oladi.

#### ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирининг 2017 йил 25 декабрдаги №777-сонли буйруғи.
2. Дильман В.М. Большие биологические часы. Введение в интегральную медицину.М.: "Знание".1986.С.182
3. Юсуф Ҳамадоний. Рисола (Фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон). Истамбул, Кўпркли кутубхонаси, Ф.А.Пошо, № 853. 209a – 2126.
4. Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности//Штейнер А., Айрис Р., Бэсса С. И др. ЮНЕП/Грид Арендаль, 2011. -С.17.